

XIX. VE XX. ASIR KAZAN ÂLİMLERİNİN KELÂMÎ TARTIŞMALARA HADİS İLMİ AÇISINDAN YAKLAŞIMLARI*

Kazan Scholars' Approaches to the Kalam Discussions in Terms of Hadith in XIX. and XX. Century

Makû İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3 (1): 78-100, 2022

Hakan TAHTACI - Yusuf AÇIKEL**

* Bu makale, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "XIX. ve XX. Asır Kazan Âlimlerinin Hadis ve Sünnet Anlayışı" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Arş. Gör. ; Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Burdur/Türkiye;
Doç. Dr. Yusuf Açıkel, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Isparta/Türkiye.

Anahtar Kelimeler

Hadis, kelâm, Kazan Bölgesi, Mu'tekadât

Key Words

Hadith, Kalam, Kazan Region, Things to believe.

Corresponding Author

Hakan TAHTACI,
htahtaci@
mehmetakif.edu.tr

ORCID

0000-0002-0657-6268

Second Author

Yusuf AÇIKEL,
yusufacikel@sdu.edu.tr

ORCID

0000-0001-9058-2507

Özet

Kazanlıların zorla Hıristiyanlaştırma, propaganda, yasaklama gibi birçok evrelerle Rusların zorbalıklarına maruz kalmaları, milli mücadelelerinde en büyük saldırının dinlerine karşı olması, onları manevi hürriyet olan dini serbestlik etrafında toplamıştır. Bu sebeple hürriyet mücadelesinde hep başı çeken kimseler de din adamları olmuştur. XIX. asra gelindiğinde Kazanlı âlim ve din adamları arasında tecdîd hareketi canlanmış, eski eğitim sisteminin yenilenmesi çabasına girilmiştir. Yeni usûlde kelâm ilmiyle iştiğal etmektense, hadis ve sünnet ilimleri öncelenmek istenmiştir. Çünkü hadis ve sünnet ilimlerine vâkıf olmak, Müslümanları bid'at ve hurafelerden, gereksiz kelâmî tartışmalardan kurtaracak ve milletin içerisinde bulunduğu zor durumlarda ayrılık içinde olmaktansa, birlik ve beraberliği sağlayacaktır. Onlar geçmişte itikadî meselelerden olmadığı halde itikadî meselelere dâhil edildiğini iddia ettikleri bazı meseleleri tartışmışlar, özellikle Eş'arî Mezhebini bu konuda eleştirmişlerdir. Kazanlı âlimler her ne kadar kelâm ilminden uzak durma çabasında olsalar da eserlerinde, kelâm ilminde tartışılan nübüvvet ve mucize, halku'l-Kur'ân, fırka-i nâciye, ashâb arasında efdaliyyet, icmâ ve hilâfetin Kureyşîliği, tekfir meselesi ve kıyamet alâmetleri gibi konuları hadis ilmi açısından yaklaşımlarla incelemişlerdir. Farklı sayılabilecek akfî fikir ve çıkarımları, hadis ve kelâm ilmi açısından önem arz etmektedir.

Abstract

The fact that the Kazan residents were subjected to tyranny by the Russians through many stages such as forced Christianization, propaganda and prohibition, and the biggest attack against their religion in their national struggle, gathered them around religious freedom, which is spiritual freedom. For this reason, the people who always took the lead in the struggle for freedom were religious men. In the 19th century, the tajdid movement among the scholars and clergy of Kazan was revived, and an effort was made to renew the old education system. In the new method, it was desired to prioritize the sciences of hadith and sunnah rather than dealing with the science of kalam. Because having knowledge of the sciences of hadith and sunnah will save Muslims from bid'ah and superstition, unnecessary theological discussions, and will ensure unity and solidarity rather than separation in the difficult situations of the nation. In the past, they discussed some issues that they claimed were included in the issues of faith, although they were not from the issues of faith, and they especially criticized the Ash'ari School on this issue. Although the scholars of Kazan tried to stay away from the science of kalam, in their works, the debates in the science of kalam, subjects such as prophecy and miracle, creation of the quran, the emancipated sect, supremacy among the companions, ijma and caliph being from kuresh, the issue of takfir and the signs of the apocalypse. They worked with approaches in terms of hadith science. Intellectual ideas and inferences, which can be considered different, are important for the science of hadith and kalam.

Giriş

Kazanlılar 1552 yılından itibaren hükmeden değil hükmedilen bir millet haline gelmiş, o günden günümüze kadar zorla Hıristiyanlaştırma, propaganda, yasaklama gibi birçok evrelerle Rusların zorbalıklarına maruz kalmışlardır. Milli mücadeleleri içerisinde dinlerine karşı sürekli saldırı, onları manevi hürriyet olan dini serbestlik etrafında toplamıştır. Bu sebeple din adamları, hürriyet mücadelesinde hep başı çeken kimseler olmuşlardır. XVIII. asrın sonlarında Kazanlıların elde ettikleri tek resmi kurumun müftülük olması da halkın bu tavrını anlaşılır kılmaktadır. Din adamları ve âlimler ise toplumun içine düştüğü bu kötü durumdan kurtulabilmenin yolları konusunda farklı fikirler içerisindeydiler. XIX. asra gelindiğinde Kazanlılar arasında ortak ve en büyük problem, eğitimidir. Eski usulü savunan kadimci diye adlandırdığımız bir grupla beraber, cedidci fikirleri savunan yeni bir gurubun ortaya çıkması XIX. ve XX. asırlara denk gelmektedir. Bu dönemde ilmî faaliyetler artmış, eğitimde bazı yenilikler uygulanır hale gelmiştir. Dini eğitim tarafında ise dönemin âlimleri arasında cereyan eden ortak kanı hadis ve sünnet ilimlerine gerekli değerin verilmediğidir. Onlara göre hadis ve sünnet ilimlerine vâkif olmak, Müslümanları bid'at ve hurafelerden, gereksiz kelâmî tartışmalardan kurtaracak ve milletin içerisinde bulunduğu zor durumlara dini çözümler getirmeyi sağlayacaktır. İnsanlar Kur'ân ve sünnetten uzaklaşmakla dinin gerçekliğinden ve gerektirdiklerini ifa etmekten uzaklaşmış, gereksiz tartışma ve uzun yetersiz eğitimle ömürlerini heba etmektedirler. Kısacası hadis ve sünnet ilimlerini öğrenmek, asr-ı saâdete dönüşün kapısını aralayacağı gibi skolâstik düşünce sisteminden insanları uzaklaştırarak yeni bilgi ve becerilerin önünü açmakta yardımcı olacaktır.

Kelâm ilmini geri kalmışlığın sebeplerinden gören ve yenilenmeyi öncelikle eğitim sahasına hasreden âlimler arasında hadis ilmiyle iştigal ve eser yazma, Kursavî (1776-1812) ile başlamış, dönemin en meşhur medresesinin sahibi Mercânî (1818-1889) ile revaç kazanmış, müftülük görevine vekâleten atanan Rızaeddin b. Fahreddin (1858-1936) ile muasırı Mûsâ Cârullah Bigiyev (1875-1949) ile devam ettirilmiştir. Onların kelâmî meselelerde tartışma konusu

yaptıkları meseleler öncekilerden çok farklı olmamakla birlikte hadis ilmini ilgilendiren kısımlarda yaptıkları eleştiri ve yorumlar hem iki ilmin birbiriyle irtibatını ortaya koymakta hem de hadis ilmi açısından birtakım yeni açılım ve çözümler sunmaktadır.

1. Kazanlı Âlimlerde İtikad ve Hadis İlişkisi

İslâmî hükümleri itikat, ibadet, ahlâk-adâb ve muâmelat olarak dört kısma ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki olan itikad için kat'î delil gerekliyken diğerleri zannî deliller ile sabit olabilirler. İnanca ilişkin konular, İslâm terminolojisinde usûl-ü'ddin diye anılmaktadır. Usûlü'd-dîni bilmek bazen akıl ile mümkünse de, akılcı imkânsız olmamak şartıyla şer'î delile teslim olmak yeterlidir. Rızaeddin b. Fahreddin, usûlü'd-dînden bilinmesi ve inanılması gerekenleri iki kısımda toplamaktadır. Birincisi, Allah Teâla'ya, onun ilmine ve kudretine, irade ve hikmetine iman etmek, ikincisi ise ahiret gününe, öldükten sonra dirilip Allah'ın huzurunda hesaba çekilmeye ve genel anlamda gayba inanmaktır. Her nasıl olursa olsun itikadi hükümlerin sabit olması için kat'î delil şarttır.¹Bu yüzden ona göre râvîler ne kadar güvenilir, senedler ne kadar sahih olursa olsun, haber-i vâhid olarak gelen hadislerle ve tüm zannî delillerle itikadî meseleler sabit olamaz. İtikadî hükümler için yakînî/kat'î delil gereklidir. Mercânî de aynı kanaati taşımaktadır. Ona göre itikad, mütevâtir olan Kur'ân ve sünnetin isbat ettiği ile sâbit, nefyettiği ile menfî olur. Kur'ân ve sünnette bahsedilmeyen meselelerde ise üzerimize düşen ancak susmaktır. İcmâ, kıyas ve insanların görüşleri, akâid bağlamında delil olamaz.²

2. Kelâm İlmi Eleştirisi

İtikadî meselelerde kat'î delil şartından ve itikad ile hadisler arasındaki ilişkiden bahsettikten sonra, Kazanlı âlimlerin eserlerinde çokça dikkat çeken durumun, kelâm ilmine şiddetli karşı çıkışları olduğunu ifade etmek gerekir. Onlar çoğu zaman kelâmcılar hakkında ağır ifadeler kullanmışlardır. Kazanlı âlimlerin eserlerinde özellikle Eş'arî mezhebinin kurucusu Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye (v. 324) karşı sert bir tutum gözlenmektedir. Onların bu ortak tutumu, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin müslümanları birbirlerini tekfir etmeye götürecek bazı meseleleri, mu'tekedât (itikad edilmesi gerekenler) konularına dâhil ettiği iddiaları ile açıklanabilir. Nitekim sosyal ve siyasal durumları göz önüne alındığında Kazanlı âlimler, kelâm ilmini ve onunla fazla meşgul olmayı, geri kalmışlığın sebeplerinden biri olarak görmekteydiler.³

Kelâm ilmi ve âlimleri ile ilgili görüşleri hakkında bazı örnekler verecek olursak; Necmeddin en-Nesefî (v. 537) tarafından kaleme alınan akaide dair risaleye şerh olarak Sa'deddin et-Taftâzânî (v. 792) tarafından yazılan *Şerhu'l-'Akâid* isimli eser İslâm coğrafyasında özellikle medreselerde okutulan meşhur akâid kitaplarından biri olma özelliğine sahiptir. Eserde geçen bazı meselelere karşı sert tutum sergileyen ve ağır ithamlarda bulunan Kursavî'nin de benzer sebeplerle bu konuya değindiği görülmektedir. Ancak Kursavî, genelde Eş'arî anlayışa Mâtürîdî anlayışla cevap vermektedir.⁴

¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimâî Meseleler*, hzr. Ömer Hakan Özalp, (İstanbul: Özgü Yayınları, 2017), 28.

² Mercânî, *Meşârî'u'l-usûl ve Meşâribu'l-fusûl*, (Kazan: Çirkov Matbaası, 1307/1889), 8; Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimâî Meseleler*, 28.

³ Mûsâ Cârullah, Bigiyef, *el-Luzûmiyât*, (Kazan: 1907), 42-43.

⁴ Kursavî, Abdu'n-Nasîr, *Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye el-cedîd*, Süleymâniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 1394, 244 vrk. 2b, 39b, 43b.

Mercânî ise kelâm ilmini, tevhid ve akâidden farklı olarak görmektedir. Kelâm ilmi ona göre cedelden ibaret bir sanattır. Kelâm ilmini Eş'arîler, Mu'tezile mezhebinden almıştır. Mu'tezile ise felsefe kitaplarında mütâlaa ettikleri meselelere cevap olarak hazırladıkları meseleleri bu tür eserlerde incelemişlerdir. Daha sonra bu bilgiler Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat itikadına Eş'arîler tarafından karıştırılmıştır. Mercânî'nin iddiasına göre sonuçta ne selef-i sâlihîn mezhebine ne de felsefeye uyan yeni bir mezhep ortaya çıkmış, Allah'ın Kitâb'ı ve Rasûlü'nün sünneti ile yetinmeyen, hatalı kıyas ve cedel ile İslâm dinine zarar veren bir grup oluşmuştur.⁵

Rızaeddin b. Fahreddin'e göre Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Mutezile mezhebinden ayrıldıktan sonra onlarla mücadele etmek adına, mezhebine Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ismini vermiş, ancak o dönemde mevcut münazara ve münakaşaların tesiri sebebiyle önceleri mu'tekadât arasında sayılmayan kaideleri ortaya koymuştur. Ona göre bu tavır imâmet (hilâfet), rü'yet, hüsn-kubh, istitâat-teklîf-i mâ lâ yutâk, kerâmât-ı evliya, âhir zamanda Deccâl ile Ye'cüc ve Me'cüc'ün çıkışı, Hz. İsa'nın gökten inişi, güneşin batıdan doğuşu gibi olguların inanç esasları arasına girmesine sebep olmuştur. Aslında Rızaeddin b. Fahreddin'e göre böyle yapacaklarına "Bunlar hakkında haber-i vâhid de olsa, hadisler vârid olmuştur. Dolayısıyla biz bunları Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat olmanın alameti olarak görüyoruz ancak zorunlu mu'tekadât olduğunu iddia etmiyoruz. Bunların itikadi meseleler olduğunu inkâr edenleri suçlamıyoruz, bu gibiler hakkında bir sözümüz yoktur!" demiş olsalardı, o zaman bu tür mezhepsel ayrışmalar ortaya çıkmayacak, hepsi bir arada toplanacak ve temel kaideler arasında muhalefet olmayacaktı.⁶

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin mezhebi, Bâkılânî (v. 403), İbn Fûrek (v. 406), Ebû'l-Meâlî (v. 478), Ebû İshak el-İsferâinî (v. 418), Ebû Hâmid el-Gazzâlî (v. 505), Şehristânî (v. 548), Fahreddin er-Râzî (v. 606) gibi kelâmcılar tarafından destekleyici eserler te'lif edilmesi ile revâç bulmuştur. Eş'arî Mezhebi bundan sonraki dönemde devletler tarafından desteklenmiş, hatta Mağrib'de kurulan Muvahhidûn Devleti (524-668), Eş'arî Mezhebinden olmayan âlimleri katletmiş ve ağır şartlar altında yaşamalarına sebep olmuştur. Şam, Hicaz, Yemen ve Mağrip ülkelerine cebren yayılan Eş'arîlik zorunlu bir mezhep sayılıp Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin tek merkezi olarak görülmeye başlanmıştır. Rızaeddin b. Fahreddin'e göre Mu'tezile mezhebine, Hâricîler ve Kerrâmîler de karşı çıkmış, onların aleyhine eserler telif etmiş ancak Eyyubîler (566-866) ile Muvahhidûn Devleti'nin yardımı olmadığı için Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat sayılmamış ve Eş'arî Mezhebi gibi intişar edememiştir.⁷

Rızaeddin b. Fahreddin'in görüşleri, Kursavî'nin Eş'arî düşünceye Mâtürîdî düşünce ile cevap vermesine benzememektedir. Çünkü o, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olabilmek için Kur'an Kerim'den beş-altı ayeti bilmenin yeterli olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat itikadına sahip olmak için Eş'arî veya Mâtürîdî olmaya gerek olmadığı gibi bunlara tâbî olan âlimlerin yazdıkları, *Mekâsûd*, *Mevâkıf*, *Tecrîd*, *Metâli'*, *el-Muhassal* ve *Tevâlî* gibi eserlere yönelmek ve bunları okuyup anlamaya çalışmak, demir yolundan giden trenin yanından atla veya kağınyla gitmek gibidir. Rızaeddin b. Fahreddin'e göre kelâm âlimlerinin tamamı aslında

⁵ Mercânî, Harun bin Bahaeddin Şehabeddin, *el-Hikmetü'l-bâliġatü'l-cenniye fi şerhi'l-akaidi'l-hanefiye*, (Vyacheslav Matbaası, Kazan: ts), 6; *Nâzüretü'l-hak fi fardiyeti'l-işâ ve in lem yağîb eş-şafak*, thk. Orhan Ençakar, Abdülkadir Yılmaz, (İstanbul: Dâru'l-Hikme, 2012), 10.

⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimâî Meseleler*, 391-391.

⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimâî Meseleler*, 392-393.

kelâm ile hemhâl olmaktan pişman olmuşlardır. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Ebû'l-Meâlî, Gazzâlî, Fahreddin er-Râzî ve Şehristânî bu âlimlerden bazılarıdır.⁸

Mûsâ Cârullah ise "lafolajî" tabirini kelâm ilmi için kullanmaktadır. Ona göre bu ilme kelâm ismi verilmesi isabetli olmuştur. Pratik faydası olmayan, boş laflara ve manasız sözlere taalluku cihetiyle o, tam bir kelâmdır.⁹ Ona göre kelâm ilmi boş yere anlaşılmayan şeyleri, asılsız meseleleri, inanç esaslarına sokarak milyonlarca Müslümanın imanında şaşkınlık ve tereddüt oluşturmaktadır. Dolayısıyla Müslümanları geri bırakan sebeplerden biri de kelâm ilmidir. Kelâm ilmi ile meşgul olan insanlar, Allah'ın Kitab'ını ve Rasûlü'nün sünnetini unutmışlardır.¹⁰

Yukarıdaki ifadelerde görüleceği üzere başlarda Eş'arî mezhebine karşı Mâturîdî anlayış ile cevap verme uğraşı daha sonraları herhangi bir itikadî mezhebin takip edilmesi gerekliliği hakkında ortaya çıkan bir tartışmaya evrilmiştir. Ancak Kazanlı âlimler her ne kadar kelâm ile uğraşmayı gereksiz bulsalar da kelâmdan bigâne kalamamışlardır. Onların eserlerinde itikadî meselelerde tartıştıkları mevzular, aslında geçmişten farklı değildir. Nübüvvet ve mucize, halku'l-Kur'ân, fırka-i nâciye tayini, ashâb arasında efdaliyyet, hilâfetin Kureyşîliği vb. diğer konular onların eserlerinde yer bulmuştur. Bu kısımdan sonra eserlerinde ele aldıkları konulara değinerek Kazanlı âlimlerin görüşlerine yer verilecektir.

3. Kelâm Kitaplarında Geçen Bazı Meselelere Hadis-Sünnet Ekseninde Eleştiriler

Kazanlı âlimlerin Eş'arî mezhebine karşı Mâturîdî anlayış ile cevap verme uğraşı XX. asırdan itibaren herhangi bir itikadî mezhebin takip edilmesi gerekliliği hakkında tartışmaya evrilmiştir. Onlar her ne kadar kelâm ile uğraşmayı gereksiz bulsalar da kelâmdan bigâne kalamamışlardır. Eserlerinde itikadî meselelerde tartıştıkları mevzular, aslında geçmişten farklı değildir. Onların kelâmî meselelerde naklettiklerinin tamamı makalemizin konusu olmamakla birlikte hadis-itikad ilişkisi bağlamında değerlendirdikleri meseleler ve bazı eserlerde geçen ve mu'tekedât olduğu iddia edilen meselelere itirazlar bağlamında konu ele alınacaktır.

3.1. Nübüvvet ve Mucize

İslam'da nübüvvet kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Zira peygamberlik, bir anlamda, hâlik ile mahlûk arasında iletişim mekanizmasıdır. Allah'ın kâinât ve insanla ilişki halinde olduğu reddedilemeyecek bir hakikattir. İslâmiyet'in hızla yayılmasının ardından hicrî II. yüzyılda bir tarafta Hz. Muhammed'in nübüvvetini diğer bir tarafta ise nübüvvet müessesini inkâr eden bazı gruplar zuhur etmiştir. Nübüvvetin imkânı, gereklilikleri, nübüvvetin mucizelerle temellendirilmesi gibi mevzular İslâm tarihi boyunca tartışılmalıdır.¹¹ Kazanlı âlimler de kendi dönemlerinde bu meseleyi tartışmış ve eserlerinde yer vermişlerdir. Daha çok kelâm ilmi ile ilgili eserlerinde konuyu incelemişlerse de hadis ve sünnetin kaynağı olan Hz. Peygamber'le konuların doğrudan ilişkisi sebebiyle hadis ve sünnet ile ilgili eserlerinde de meseleye yer vermişlerdir.

⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, 398-399.

⁹ Mûsâ Cârullah, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*, nşr. Muhammed Efendi Maksudof, (Kazan: 1912), 15.

¹⁰ Mûsâ Cârullah, *Luzûmiyyât*, 42-43.

¹¹ Yavuz, Yusuf Şevki, "Nübüvvet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/ 279-285.

Kursavî ve Mercânî, Allah'ın peygamber göndermesini bir zorunluluk olarak gören Mu'tezile ve bazı Şîa âlimlerinin görüşlerinin aksine, Allah Teâlâ'nın peygamber göndermesinin vacip olmadığını; Allah'ın peygamber göndermekte ya da göndermemekte bir hikmetinin var olduğunu ifade etmişlerdir. Nitekim onların ifadelerinden Mâtürîdî anlayışı devam ettirdikleri görülmektedir. İnsanlar, Allah'ın feyzini kabul etmede ve emirlerini anlamada yetersiz oldukları için peygamberlere muhtaçtırlar. Peygamber, Allah Teâlâ'nın yeryüzündeki halifesi olup, yeryüzünü ıslah etmek, insanları idare edip onları kemâle erdirmek ve Allah'ın emirlerinin uygulanmasını sağlamak için, onlardan farklı bir melek olarak değil içlerinden bir insan/beşer olarak gönderilmiştir.¹²

Kur'ân'da yirmi beş ya da başka bir bakış açısıyla yirmi sekiz peygamber adı zikredilmektedir. Kursavî ve Mercânî, peygamberlerin sayısı ile ilgili rivâyetlerin haber-i vâhid olması sebebiyle zan ifade ettiğini bildirmişlerdir.¹³ Ayrıca bu hususta âyet-i kerîme'de yer alan "Biz senden önce de birçok resûl gönderdik, onlardan bazısını sana anlattık, bazısını ise anlatmadık"¹⁴ ifadesine binâen, peygamberlerle ilgili olarak herhangi bir sayı belirtmenin uygun olmadığını; aksi takdirde peygamber olanların peygamber sayılmaması veya peygamber olmayanların peygamber sayılması gibi bir problemin meydana gelebileceğini zikretmişlerdir.¹⁵

Kursavî, Hz. Peygamber'in üstünlüğünü ifade için daha çok tasavvuf eserlerinde karşılaştığımız "Sen (Muhammed) olmasaydın, kâinatı yaratmazdım" mealindeki kutsî hadisin ziyadesiyle gözükken şu rivâyeti nakletmektedir:

"لو لا محمد ما خلقت الدنيا والآخرة ولا السماوات ولا الأرض ولا العرش ولا الكرسي ولا اللوح ولا القلم ولا الجنة ولا النار و لو لا محمد ما خلقتك يا آدم"

"Muhammed olmasaydı dünyayı da ahireti de semâvâtı da yeryüzünü de arşı da kürsüyü de levhi de kalemi de cenneti de cehennemi de yaratmazdım. Şayet Muhammed olmasaydı ey Âdem, seni de yaratmazdım." Kursavî kitabında mezkûr rivâyeti Hz. Peygamber'in üstünlüğüne dair bir delil olarak kullanmaktadır.¹⁶ Kursavî'nin naklettiği bu rivâyet aynı ibareler ile muteber hadis kaynaklarında yer almasa da, Deylemî (v. 509) *el-Müsned*'inde ve Hâkim (v. 405) *el-Müstedrek*'te¹⁷ benzer bir rivâyete yer vermişlerdir.¹⁸

¹² Mercânî, *el-Hikmetü'l-bâliğa*, 75.

¹³ Nitekim Mâtürîdî'nin düşüncesinde de haber-i vâhidler kaynağına aidiyeti bakımından zan ifade eder. Tunahan Erdoğan, İmam Mâtürîdî'nin Te'vîl ve Haber Teorilerinin Mukayesesi/The Comparison of Ta'vîl and Âhâd Riwaya Theories of İmâm alMâtürîdî. *Turkish Academic Research Review*, 2021, cilt: 6 sayı: 3, s. 1079, 1080-81. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/64962/908061>

¹⁴ Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Mü'min 40/78.

¹⁵ Kursavî, *Şerh*, s. 43a.

¹⁶ Kursavî, *Şerh*, 44b.

¹⁷ Hâkim, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh en-Nisâbûrî, *el-Mustedrek ale's-Sahîhayn*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 2/ 614; Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr, *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, Thk. Said b. Besyûnî Zağlûl, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 5/ 227.

¹⁸ Bazı hadis muhakkikleri söz konusu rivâyetin "Sen (Muhammed) olmasaydın dünyayı yaratmazdım" şeklinde nakledilen halini mevzu olarak nitelemektedirler. İlgili rivâyet hakkında yorum ve değerlendirmeler için bkz. İbn Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman, *el-Mevzûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, (Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966), 1/ 289-290; Suyûtî, Celâleddin, *el-Leâli'l-masnûa fi'l-ehâdîsi'l-mevzûa*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/ 249.

Mûcize meselesine gelince, kelâm ilminde peygamberliğin mûcizeler ile sabit olduğu ifade edilmektedir. Kazan âlimlerinden Mercânî'nin peygamberliğin isbatı konusunda fikirleri, kelâmcıların fikirlerinden tamamen farklıdır. Mercânî "Peygamberliğin isbatında mûcizeler yeterli değildir" der. Ona göre peygamberliği en iyi ispat eden ve şüphesiz olan delil, Hz. Peygamber'in seyr-i ahvâlini bilmektir. Yani Hz. Peygamber'in nübüvvetinin isbatında, onun halleri, muameleleri, her fiil ve hareketinin Kur'ân-ı Kerîm'e uygunluğu kesin delil olarak yeterlidir. Zira her bir sanat, sahibinin eserleriyle bilinmektedir. Mesela Ebû Hanîfe'nin (v. 150) fıkıh bilgisi onun fakîhliğinin delili iken, İbn Sînâ'nın (v. 428) tabîbliği ise onun bilgi ve tıbbını incelemekle anlaşılır. Aynı şekilde Rasûlullah'ın siret, ahlak ve evsafına bakmak, şüphesiz onun söz, fiil ve haberlerinde sâdik olduğuna itikad etmeyi gerektirmektedir. Ağacın dile gelmesi, taşların selam vermesi, ölülerin dirilmesi, ayın ikiye ayrılması gibi cüz'î mûcizeler, nübüvvetin sâbit olmasından sonra, gönülleri tatmin etmek ve hissiyatı güçlendirmek için faydalı olarak gözükse de aslen bu olaylar ile nübüvvet sabit olmamaktadır. Çünkü bu tür harikulade olayların doğruluğuna yardımcı karineler çok olmadığı müddetçe inanılması güçtür. Mercânî söylediklerini ispat için şöyle bir misal getirir: İki kişi Kur'ân-ı Kerîm'i hıfz ettikleri iddiasını isbat etmek isteseler, birincisi önüne koyduğu taşı başka şekillere çevirse, diğeri ise Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona önünde Mushaf olmadan okusa, hangisinin iddiası ispat olunmuş olur? İşte böylece insanlar birincisinin bir oyun ve hile içerisinde olma ihtimalini zihinlerinde barındırırken, ikincisi iddiasını en güzel ve şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ispat etmiş olur. Ona göre akıl nakille çalışmamaktadır. Akıl Allah'ın insanlara bahşettiği en özel hüccetlerden biridir. Nice zaman insan vehim ile şüpheye düşebilir. Bu sebeple öncelikle nakil sonrasında akıl ile kemâle erilebilir. Mercânî, kelâm ilminin akli öne alması sebebiyle geçmiş ulema tarafından zemmedildiğini hatırlatır. Ona göre Hz. Peygamber'in en büyük ve kıyamete kadar ebedî kalacak mucizesi ise Kur'ân-ı Kerîm'dir.¹⁹

Öte yandan Mûsâ Cârullah'ın mucize konusunda fikirleri aslen Mercânî'ye yakındır. Ancak Mercânî daha önce zikrettiğimiz gibi Kur'ân-ı Kerîm'i yeterli tek mucize olarak görmekte ve onun hayret edilecek bir uslûb ve şaşılacak bir nazma sahip olduğunu ifade etmektedir.²⁰ Mûsâ Cârullah'a göre ise Hz. Peygamber hakkında mucizelerin varlığı iddia edilse de aslında İslâm'da mûcizeler peygamberliğin delili değildir. Her ne kadar Hz. Peygamber'den mucizeler sadır olmuş olsa da bu onun peygamberliğinin hak olduğunu ispat için değil, belki inatçıları susturmak için zuhur etmiştir. Bu söylemine delil olarak ise "Âyetler Allah'ın yanındadır. Ben ancak bir uyarıcıyım."²¹ âyetini zikretmekte ve "âyetler" kelimesinden muradın mucizeler olduğunu ifade etmektedir.²²

3.2. Halku'l-Kur'ân Meselesi

Halku'l-Kur'ân terimi Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı konusunda tartışmaları ifade etmektedir. Kelâm ilminin teşekkülüyle bir itikadî problem olarak tartışılmaya başlanmıştır. Erken devir hadis kaynaklarında bu tabire rastlanmamakta, Hz. Peygamber'in bu konuya ait

¹⁹ Mercânî, *el-Hikmetü'l-bâliğa*, 5, 14.

²⁰ Mercânî, *el-Hikmetü'l-bâliğa*, s. 76.

²¹ Ankebut 29/50-51.

²² Musa Cârullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, (St. Petersburg: 1914), 72.

herhangi bir açıklaması da bilinmemektedir.²³ Meselenin konumuzla ilişkisi aslında Kazanlı âlim Mercânî'nin, Devvânî'nin (v. 908) eserine almış olduğu hadis nakline itirazı ile ilgilidir. Halku'l-Kur'ân meselesinde *Akâid-i Adudiye'*de "Kur'ân Allah'ın kelâmıdır ve mahlûk değildir." sözünün şerhinde Devvânî, "Peygamberden rivayet edilmiştir ki Kur'ân kelâmullah'tır ve gayr-i mahlûktur."²⁴ ibaresini nakletmektedir. Bu doğrultuda Mercânî "القرآن كلام الله غير مخلوق" sözünün hadis olmadığını, mevzû' bir rivâyet olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Kur'ân hakkında mahlûk söylemi doğru olmadığı gibi gayr-i mahlûk söylemi de doğru değildir. İcî (v. 756) ve Devvânî'nin bu meyanda söyledikleri sözlerin fazladan söylenmiş sözler olduğunu ve onları terk etmenin hüsn-ü İslâm'dan olduğunu ifade etmektedir.²⁵

Mûsâ Cârullah'a göre ise Halku'l-Kur'ân meselesi "hata ve yalan eseri olarak ortaya çıkmış bir bid'at, cehalete dayalı zalim ve azgın bir fitnedir. Abbâsî hilafeti zamanında azgın, bozguncu bir grubun ortaya attığı bu fitnede, aralarında büyük İmam Ahmed b. Hanbel'in (v. 241) de bulunduğu nice âlim aşağılanmış, hakaret edilmiş ve işkenceye tabi tutulmuştur."²⁶

Mûsâ Cârullah, kadîm olan Allah'ın kelâmı olması sebebiyle Kur'ân'ın da kadîm olduğunu ifade etmiştir. O, dillerimizle okuduğumuz, kulaklarımızla dinlediğimiz, aklımızda muhafaza ettiğimiz, mushaflarda yazdığımız bir kelâmıdır. Kur'ân'ın yani Allah'ın kelâmının farklı şekillerde tezâhür etmesini, Allah'ın kelâmı olan Kur'ân'ın kadîmliğine zarar vermeyeceği gibi bunu bir temsille aynadaki görüntüye benzetmiştir. Ona göre Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın Rasûlü'ne vahyettiği, hem nazmı hem manası hem de telifi ile Allah'a ait olan kelâmıdır.²⁷

3.3. Fırka-i Nâciye Tayini

"Fırka" kelimesi "ayırarak, bölmek; açıklayıp hükme bağlamak" manalarına gelen "f-r-k" kökünden müştak bir kelime olup, belli bir grup ve topluluğu ifade etmekle birlikte İslâm tarihinde genellikle kendilerine has siyasi düşünce veya itikadî telakkilere sahip bulunan gruplar için kullanılır. Kur'ân-ı Kerîm'de cehennem mukabilinde "cennet" anlamında necât kelimesi geçtiği için erken dönemlerden itibaren "ebedi kurtuluşa eren grup" anlamında "Fırka-i Nâciye" tabiri kullanılmaya başlamıştır.²⁸ Bu ifade de genelde Hz. Peygamber'e nisbet edilen "yetmiş üç fırka", "tefrîk" ve "teferrük" gibi isimlerle anılan ve kurtuluşa erecek fırkayı ifade eden hadis ile bağlantılı olarak zikredilmiştir. İslâm tarihinde, Fırka-i Nâciye'nin insanlar tarafından tayin ve tesbit edilmesi uğraşı, her bir fırkanın kendilerini kurtuluşa eren, diğerlerini ise helâk olacak fırka şeklinde nitelmesiyle; aslında Müslümanların bir arada bulunmalarını öğütleyen rivâyetin tam zıddı bir sonucun tezahürüne sebep olmuştur. Bu durum XIX. ve XX. asırlarda dahi Kazanlı âlimlerin akıllarını meşgul etmiş ve eserlerinde yer bulmuştur.

²³ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/ 371-372.

²⁴ Devvânî, Ebû Abdillâh Celâleddin Muhammed b. Es'ad, *Mukayyed Celâl*, nşr. Ali Rıza Efendi, (İstanbul: Servet-i Fünûn, 1321/1903), 101.

²⁵ Mercânî, *el-Azbu'l-furât*, 93.

²⁶ Mûsâ Cârullah, *Kitâbu's-Sünne*, (trc. Mehmet Görmez, Kur'an-Sünnet İlişkisine Farklı Bir Yaklaşım Kitâbu's-Sünne adıyla), (Ankara: Ankara Okulu, 2014), 111.

²⁷ Mûsâ Cârullah, *Kitâbu's-Sünne*, 112.

²⁸ Bekir Topaloğlu, "Fırka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/ 35.

Tirmizî'nin (v. 279) Abdullah b. Ömer'den (r.a.) tahrîc ettiği hadiste, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"İsrailoğullarına gelen her şey benim ümmetime de gelecektir. Ayakkabının ayakkabıya eşitliği gibi aynı durumda olacaklardır. Hatta onlardan bir kimse açıkça annesine yaklaşan kimse olsa ümmetinden de böyle yapanlar çıkacaktır. İsrailoğulları yetmiş iki millete ayrılmışlardır. Ümmetim ise yetmiş üç millete ayrılacaktır. Bunlardan biri hariç hepsi Cehennem'de olacaktır."* Ashab: *"O millet kimdir?"* diye sordular da: Rasûlullah sallallahü aleyhi ve sellem şöyle açıklamıştır: *"Ben ve ashabım hangi milletten isek o milletten ve dinden olanlardır."*²⁹

Diğer taraftan Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvud'un (v. 275) Muâviye b. Ebî Süfyân'dan (r. a.) naklettiği hadiste; *"Dikkat ediniz! Sizden önceki kitap ehli yetmiş iki fırkaya ayrıldı. Bu ümmet de yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan yetmiş iki fırka cehennemde, biri ise cennettedir. O da cemaattir. Ümmetimin içerisinde bir takım topluluklar çıkacaktır ki onlar, kuduz hastalığına yakalanan bir insanın, bu hastalığın tüm damar ve mafsallarına sirayet etmesi gibi heva ve hevesleri de onlara öyle sirayet edecektir."*³⁰

Hz. Ali'den merfû' olarak, *"Ümmetim dininin aslından ve cemaatinden yetmiş iki fırkaya ayrılacaktır. Bu fırkaların hepsi sapmış, saptırmıştır ve cehenneme davet etmektedirler. Durum böyle olduğu zaman size açık bir yol gösterici ve sağlam bir ip olan Allah'ın kitabı vardır. Kim O'na muhalefet ederse, Allah onu paramparça eder. Kim Allah'ın kitabından başka yerde hidayet ararsa, Allah onu saptırır."*³¹

Huzeyfe'den (r.a.) nakledildiğine göre de, Hz. Peygamber ileride olacak ihtilâf ve fırkalarından haber verince, dedim ki *"Yâ Rasûlallah, bu zamana ulaşırsam ne yapmamı emredersin?"* buyurdu ki: *"Allah'ın kitabını öğren ve onunla amel et. Allah'ın kitabı seni bu durumdan kurtaracaktır."*³²

Yukarıda naklettiğimiz hadisler doğrultusunda, İslâm dünyası Fırka-i Nâciye'nin kim olduğu konusunda farklı görüşler bildirmişlerdir. Muhaddisler onların ashâbu'l-hadîs olduğunu iddia ederken, Muhyî's-Sünne İmam Beğavî (v. 516) onların ehl-i fikh olduğunu³³, kelâmcılardan bazıları onların Eş'arîler olduğunu³⁴, Şîa ise bahsedilen fırkanın kendileri olduğunu ileri sürmektedirler. Bazıları ise kurtulan fırkanın kim olduğu hakkında görüş belirtmekten ziyade helak olacak olan fırkaların kimler olduğunu ispat etmeye başlamıştır. Bazıları Mu'tezile'nin,

²⁹ Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sünen*, thk. Hâlid Abdü'l-Ganî Mahfûz, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2016), "İmân," 19.

³⁰ Ebû Dâvud, Süleyman bin el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebû Dâvud*, I-IV, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2015), "Sünne", 1; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1999), 9/ 102.

³¹ Kursavî'nin naklettiği ibare ile hadise rastlanmamıştır. Ancak benzer lafızlarla geçtiği yerler için bkz. Tirmizî, "Fadâilu'l-Kur'an", 15.

³² Nakledilen hadis metin kitaplarından değil Gazzâlî'nin *İhyâ-u ulûmi'd-dîn* adlı eserinden nakledilmiştir. Irâkî mezkûr rivâyetin Ebû Dâvud ve Nesâî'de nakledildiğini bildirmiştir. Bkz. Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâ-u ulûmi'd-dîn*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/ 63.

³³ Beğavî, Hüseyin b. Mesud, *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayb Arnaut- Muhammed Züheyr eş-Şâvîş, (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmiyye, 1983), 1/216.

³⁴ Adûddüddîn el-İcî *Akaid* kitabında; *"Benim ümmetim yetmiş üç fırkaya bölünecektir. Bunlardan biri hariç hepsi ateştedir."* hadisini naklederek başlar, sonra *"Bu kitapta fırka-i nâciye'nin akaidi söylenecek, fırka-i nâciye ise Eş'arilerdir."* der. Ondan sonra bu sözlerin şerhinde Devvanî "Eş'ariler diye itikat babında Ebu'l Hasan el-Eş'ari'ye uyan kişilere denir." dedikten sonra, Fırka-i Nâciye'nin Eş'ariler olduğuna delillerini şu sözlerle nakleder: *"Hadisin sıyakına bakıldığında Fırka-i Nâciye diye Hz. Peygamber ve ashabdan rivayet edilen şeylere uyan kimselere denilir. Bu tarif ise Eş'ariler'e uyar."* der. Bkz. Devvânî, *Mukayyed Celâl*, 5-6.

Hâriciyye'nin, Kaderiyye'nin, Şîa'nın hatta Ebû Hanîfe ve ashâbının helak olacak fırkalar arasında olduğunu ileri sürmüşlerdir.³⁵

Kursavî, bu çıkmazdan kurtulup, hadislerin ışığında öncelikle kurtuluşa eren kavmin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olduğunu nakletmektedir. Ancak Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat kimdir? Bütün fırkalar kendisinin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olduğunu iddia etmektedir. Öyleyse Kursavî'ye göre Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin manasını tasavvur etmemiz, böylece bir fırkanın onlar olup olmadığına karar vermemiz gerekir. Bu mukaddimeden sonra sünnetin, Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri olduğunu, Cemaat'ın ise hidayete ermelerinde ve kurtuluş yolunda olduklarında şüphe olmayan ashâb olduğunu ifade etmektedir. Bu durumda Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, Hz. Peygamber'in sünneti ve ashâbının yoludur. Böylece herhangi bir fırkanın kurtuluşa ereceğinin isbat edilmesinin imkânı yoktur. Tirmizî'de nakledilen rivâyette, Hz. Peygamber'e kurtuluşa eren kavim kimdir diye sorulduğunda Hz. Peygamber onlara fırka-i nâciyeyi tayin etmemiş, bilakis fırka-i nâciye olmanın yolunu izah ederek *"Benim ve ashâbımın yolunda olan kimselerdir."*³⁶ şeklinde cevap vermiştir. Yine Huzeife'den (r.a.) nakledilen rivâyette Allah'ın kitabını öğrenmeye teşvik etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ, kendisinden razı olduklarının ashâba tâbî olanlar olduğunu ifade etmiştir.³⁷ Nitekim Ayet-i Kerîme'de, *"Muhâcirlerin ve Ensarın ilkleri ile onlara güzelce uyanlardan Allah hoşnut olmuştur, onlar da O'ndan razıdırlar. Onlara, sonsuza dek hep içinde kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. Büyük bahtiyarlık işte budur."*³⁸ Neticede Kursavî'ye göre herhangi bir grubun fırka-i nâciye olarak tayin edilmesinin imkânı yoktur. Kurtuluşa erecek olanlar Hz. Peygamber'in sünnetine ve ashâbının yoluna tâbî olanlardır. Hz. Peygamber tarafından mücmel olarak bırakılan, dalâlet içindeki fırkaların kim olduğunu tayin etmek, yine şeriat sahibine has bir durumdur. Onun mücmel bıraktığını tayin etmeye kalkan, kendi re'y ve zannını ifade etmiştir ki, buna da itibar yoktur. Zira kurtuluşa erenlerin hangi grup içerisinde, hangi yer ve zamanda olursa olsun, Hz. Peygamber'in sünnetine ve ashâbının yoluna uyanlar olduğunu, helâk olacak kavmin ise yine intisâbı, ismi, yeri ve zamanı ne olursa olsun Hz. Peygamber'in yolundan başka yol tutanlar olduğunu ifade ederek Kursavî konuyu sonlandırmaktadır.³⁹

Mercânî'nin sözleri de Kursavî ile aynı meyandadır. O da fırka-i nâciyenin herhangi bir grup değil Hz. Peygamber'in sünnetine ve ashâbının yoluna tâbî olanlar olduğunu ifade etmektedir. Ancak onun bu meselede daha çok söz sarf ettiği ve eleştirdiği husus, *Akâid-i Adudiye'nin* sahibi Adudüddîn el-Îcî ve onun şarihi Celaleddin Devvânî'nin Allah Teâlâ'nın azabından necat bulup, Allah'ın rahmetine ve sevabına erişecek kimselerin Ebu'l Hasan el-Eş'arî'ye ittiba eden kişilerdir diye ifade ettikleri tanımlamadır.⁴⁰ Mercânî buna reddiye olarak öncelikle Îcî ve Devvânî'nin naklettiği hadisin mevzu olma ihtimalinden bahseder. *"Benim ümmetim yetmiş üç fırkaya bölünecektir. Bunlardan biri hariç hepsi ateştedir."* şeklinde kitabın metninde zikredilen ibarenin Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*, Gazzâlî'nin *Faysalü't-Tefrika* ve Musannifî'nin *Mevâkif* eserlerinde isnadsız olarak nakledildiğini ifade eder. Muteber hadis

³⁵ Kursavî, Abdu'n-Nasîr, *Kitâbu'l-İrşâd li'l-ibâd*, (nşr. Âlimcan Bârûdî), (Kazan: 1321), 45-46.

³⁶ Tirmizî, "İmân", 19

³⁷ Gazâlî, *İhyâ-u 'ulûmi'd-dîn*, I/ 63.

³⁸ Tevbe 113/100.

³⁹ Kursavî, *Kitâbu'l-İrşâd li'l-ibâd*, 45-51.

⁴⁰ Devvânî, *Mukayyed Celâl*, 5-6.

kitaplarında ise bu ibare ile bir hadis zikredilmemiştir. Mercânî'ye göre onların eserlerine bu hadisi almamaları, bu ibarenin doğru olmadığını ve mevzuluğu ile hükmetmiş olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.⁴¹

Öte yandan Mercânî, tefrîk hadisinin metninde bulunan yetmiş üç fırka söyleminin kesin bir sayı ifade etmeyebileceğini, hadiste geçen selase ve seb'in sözünün gaye ve beyan için değil mücerred çokluktan kinaye ve mübalağayı tabir için olduğunu ifade etmektedir. Nitekim bazı ayet ve hadisler ile Arap dilinde, yedi sayısının çokluktan kinaye olarak kullanımına dair pek çok örnek mevcuttur. Mercânî'ye göre hadisten anlaşılması gereken, iftirâkın birçok çeşidinin olduğu ve ona farklı yollar ile düşüp helak olmanın yakın ihtimal olduğudur. Bundan kurtuluş da ancak Allah Rasûlü'ne ve ashâbına temessük etmektir. Mercânî Eş'arîler hakkında şu sözleri ile meseleyi özetleyerek reddiyesini tamamlamaktadır. "Eğer Eş'arîler o yolda iseler pek güzel, eğer o yolda olmasalar onlar da başkaları gibi ehl-i bid'at cümlesinden olurlar. Doğrusu Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin kendisi hakkında zannımız müsbettir. O âlim, salih, dindar ve Rasûl'ün sünnetine tutunan bir kişidir lakin ona tâbî olanlar arasında doğru adamlar olduğu gibi bid'at yoluna girenler de çoktur. Hem şu son asırlarımızda Eş'arî'ye nisbet edilen mezhep, dinde zararlı, muhdes ve bid'at olan mezheplerdendir."⁴²

Diğer taraftan Rızaeddin b. Fahreddin, makâlât kitaplarında öncelikle tarihi olgu ve olayları, siyasi meseleleri ele almak yerine doğrudan iftirâk hadisini esas alarak Müslümanları fırkalara bölmelerini eleştirmektedir. Müslümanları fırkalara ayıranların hangi usûl ile bunu yaptıklarını, bir kaynağa dayanıp dayanmadıklarını sorgulamakla birlikte iftirâk hadisinde gerçek maksad nedir? gibi sorularla meseleye yaklaşmaktadır. Ona göre iftirâk meselesiyle uğraşmak ve mezhepleri araştırmak yerine asıl yapılması gereken hakkı aramak ve hakka tabi olmaktır. Çünkü hak bulunduğu mezhep de bulunmuş olur. Kur'ân ve sünnet bugün elimizde olduğu ve insanlar için gerekli her şey tebliğ edildiği halde fenerle mezhep arama zorunluluğu ona göre olmaması gereken bir durumdur.⁴³

Rızaeddin b. Fahreddin, eski zamanlardaki ayrılıkların müsebbibinin o dönemin sosyal ve siyasi şartları olduğunu, özellikle bazı maddi ve manevî önderlerin kişisel çıkarlarını koruma düşüncesi ile meydana gelen ayrılıktan faydalanmış olsalar da, günümüz Müslümanlarının ihtiyacının ayrılık değil birlik olduğunu ifade etmektedir. Sünnîlerin Şîa ile Hanefîlerin Şâfîîlerle mücadelelerinden güzel bir sonuca varılamadığını, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olmak ve ahiret saadetine kavuşmak için Kur'ân-ı Kerîm, hadisler ve ashâbın yoluna uymanın gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁴

Kısaca, Kazanlı âlimlerin görüşlerini ifade ettikten sonra, şunu da ifade etmeyi gerekli görüyoruz. Hz. Peygamber tarafından ifade edilen iftirâk hadisesinin meydana geleceği bilgisi, insanların fırkalara ayrılıp birbirlerini cehenneme gidecek gruplar olarak tayin etmelerini gerektiren bir mesaj değil, ashâbın ve dolaylı olarak onlardan sonra gelecek kimselerin birlik ve

⁴¹ Mercânî, *el-'Azbu'l-furât*, 8

⁴² Mercânî, *el-'Azbu'l-furât*, 14-17.

⁴³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dîni ve İctimai Meseleler*, 378-381.

⁴⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dîni ve İctimai Meseleler*, 383-385.

beraberlik içinde bulunmalarının gerekliliğini ifade eden bir mesaj içerdiği gerçeğidir. Bu sebeple Kazanlı âlimlerin içinde buldukları şartlar ile birlikte söylemleri haklı gözükmektedir.

3.4. Ashâb Arasında Efdaliyyet Meselesi

Ashâb-ı Kirâm arasında efdaliyyet meselesi, akâid ve kelâm kitaplarında itikad mevzularından sayılmaktadır. Her ne kadar aslen itikad mevzusu olmasa da dönemin sosyal ve siyasi yapısı ile ilişkisi vardır. Mercâni, "Mu'tekadât, edille-i kat'îye ile sabit olur." diye beyan ettiği kaideye binaen bu mesele ile ilgili *el-Hikmetü'l-Baliğa* ve *el-Azbü'l-Furat* isimli eserlerinde geniş açıklamalarda bulunmuştur. Kursavî ise geçmiş ulemanın tavrını devam ettirmiş ve sırasıyla efdaliyyet konusunda hadislerle istiḥâd ederek Hulefâ-i Râşidînün faziletlerini nakletmiştir. Öncelikle Kursavî'nin *Şerhu'l-Cedîd* isimli eserinden konu ile ilgili nakilleri aktarıp daha sonra Mercânî'nin meselede izhar ettiği ince farklılıklar zikredilecektir.

Kursavî Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisinin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin ittifakıyla Ebû Bekir (r.a) olduğunu ifade etmektedir. İbn Mes'ûd'dan (r.a) nakledilen rivâyette Hz. Peygamber; "*Yeryüzü sakınlarından birini dost edinseydim, muhakkak ki Ebû Bekir'i dost edinirdim. Lakin arkadaşınız (kendini kastediyor) Allah'ın dostudur.*"⁴⁵, "*Öldükten sonra topraktan ilk çıkacak olan benim, sonra Ebû Bekir sonra ise Ömer'dir.*"⁴⁶ buyurmuştur. Yine başka bir rivâyette Hz. Peygamber'in, "*Ey Ebû Bekir sen ümmetinden cennete ilk girecek olan kişinin*" buyruğu ve ayrıca Osman, Talha, Zübeyr, Saîd ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın (r. a.) İslâm ile şereflenmelerine vesile olması, Hz. Ebû Bekir'in ashâbın en faziletlisi olduğunu göstermektedir.⁴⁷

Kursavî'ye göre Hz. Ebû Bekir'den sonra ashâbın en faziletlisi Ömer el-Fârûk'dur (r.a). Hz. Peygamber onun hakkında "*Ebû Bekir ve Ömer, nebi ve rasuller dışında cennet yiğitlerinin efendileridir.*"⁴⁸ buyurmuştur. Hz. Ömer'den sonra Hz. Osman (r.a.) ashâbın en faziletlisidir. Onun fazileti Bey'at-ı Rıdvân'da Hz. Peygamber'in onun elini kendi eli yerine ikâme etmesi, Peygamber'in iki kızı ile evlenmesi, Kur'ân'ı cem etmesi gibi meselelerle izah edilmektedir. Yine Kursavî'nin naklettiğine göre Hz. Osman dışında hiçbir kimse, bir nebînin iki kızı ile evlenmemiştir. Hz. Osman'dan sonra en faziletli olan Hz. Ali'dir. Hz. Ali hakkında Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Ey Ali seni ancak takvalı mümin sever, sana ancak cehennemlik münafik buğz eder.*"⁴⁹ Yine Hayber gününde Hz. Peygamber'in şöyle dediği nakledilmektedir: "*Elimdeki bayrağı yarın Allah'ın elinde fetihleri açacağı ve onu Allah'ın ve Rasûlü'nün sevdiği kişiye vereceğim dedi ve onu Ali'ye verdi.*"⁵⁰ Yukarıda naklettiklerimizden sonra Kursavî'nin dikkat çektiği asıl mesele bütün sahabeye hürmet gösterilmesi gerekliliğidir. Sâlim bir itikada sahip olmak isteyen onların hilafetini kabul ettikten sonra hepsine muhabbet beslemelidir.⁵¹

⁴⁵ Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc en-Nisâburî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2016), "Fedâilu's-Sahâbe", 6,7.

⁴⁶ Nakledilen hadis ile ilgili Tirmizî rivâyetin garîb olduğunu ve râvîlerden Âsım b. Ömer'in hâfız olmadığını (hâfız olmaktan kasıt hıfzın zayıf olduğu mu?) ifade etmiştir. Elbânî ise hadisi zayıf olarak nitelemiştir. Bkz. Tirmizî, "Menâkib", 20.

⁴⁷ Kursavî, *Şerh*, 48a.

⁴⁸ İbn Mâce, "Mukaddime", 11.

⁴⁹ Tirmizî, "Menâkib", 22; Nesâî, "İman ve Şerâiuhu", 19.

⁵⁰ Buhârî, "Meğâzî", 36; Müslim, "Hac", 259.

⁵¹ Kursavî, *Şerh*, s. 48a

Öte yandan Mercânî ashâbın tamamının fazileti hakkında şu hadisleri nakletmiştir: “Ashabıma ikram ediniz (hürmet) ediniz. Zira onlar sizin en hayırlılarınızdır.”⁵², “Ashabım yıldızlar gibidir; hangisine uysanız doğru yolu bulursunuz.”⁵³, “Ashabıma sebbetmeyiniz (dil uzatmayınız), zira sizden biri Uhud Dağı kadar altın sarf etse, onlardan birinin iki avuç dolusu hatta bunun yarısını sarf edeninin derecesine erişemez.”⁵⁴ Bunlar gibi daha birçok hadis Ashab-ı Kiram’ın, bütün Müslümanların en faziletli ve hayırlıları olduklarını ortaya koymaktadır. Onları hayr ile zikretmek her müslümana lazımdır. Ancak onlara sövmek, Hz. Âişe’ye iftira gibi nass-ı kat’iye muhalif olursa küfürden; kat’î nassa muhalif olmazsa bu durumda büyük günahlardan olan fıskdan sayılmaktadır.⁵⁵ Mercânî’ye göre de Ashab-ı Kiram’ın faziletli olanları, sırasıyla dört halife, Aşere-i Mübeşşere, Bedir savaşına katılanlar ve onlardan sonra Hudeybiye musalahası ve vaktinde Bey’at-ı Rıdvân diye adlanan biatı veren sahabilerdir.⁵⁶

Mercânî’nin bu konuda itirazı selevin görüşüne bir itirazdan daha ziyade meselenin itikada nisbeti hakkındadır. Ona göre, ashab arasında üstünlük meselesi, akaid kitaplarında bahsedilen itikadi meselelerden olmamalıdır. Bunun içindir ki bu meseleye selev ehemmiyet vermemiş, belki bu meyanda çeşitli mezhep ve re’yelerde bulunmuşlardır.⁵⁷ Basra halkı Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer’i, Kufe halkı Hz. Ali’yi bazıları ise Hz. Ömer’i bütün ashabın efdali kabul ederlerdi. Hatta Ebu Hüreyre’nin Cafer b. Ebî Talib’i efdal gördüğü, Hz. Osman’ın Zübeyr bin Avvam hakkında hayrî’l-ashab dediği menkuldür. Bunlardan başka Hamza ve Abbas (r. a.) için efdalü’l-ashâb diyenler de olmuştur. Mercânî bu meyanda Şahabeddin es Sühreverdi’den (v. 632) şu sözleri nakletmektedir: “Nasihatı tutarsan ashabın birini diğerinden faziletli görmekten sakın, onların hepsine muhabbet kıl. Eğer kalbin birini fazla sevse sende o sır olsun. Bunu izhar etmek yani ashabın birini diğerine üstün tutmak sana lazım değildir. Onların hepsini dost görmek, hepsinin faziletini itiraf etmek gerektir. Sana akîde doğruluğu için Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali’nin hilafetleri doğrudur diye itikad kılmak yeter.”⁵⁸

Geçmiş ulemânın Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer’i faziletli görmeleri ve sonrakileri yani Hz. Osman ve Hz. Ali’yi dost görmeyi Ehl-i Sünnet’ten olmaya alamettir demeleri; Mercânî’nin sözlerine aykırı değildir. Çünkü Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’i daha faziletli görmeyi sünnete alamet kılmak, Râfîzî ve Şîalari red içindir. Bu söylenilenden bir şahsın ikinciye efdâliyeti

⁵² Mercânî rivâyeti Dârimî’nin tahrir ettiğini ifade etmiş olsa da rivâyetin metninin ilk kısmı Dârimî’de nakledilmekle birlikte devamı Mercânî’nin rivâyetine uygun olarak Abdürrezzak’ın *Musannef*’inde nakledilmektedir. Karşılaştırmak için bkz. Mercânî, *Hikmetü’l-Baliğa*, 127; Dârimî, “Mevâkîtu’s-salât”, 33; Abdürrezzak, *el-Musannef*, 11/341.

⁵³ Mercânî, “Ashabım yıldızlar gibidir; hangisine uysanız doğru yolu bulursunuz” rivâyetini Dârimî’den naklettiğini ifade etmektedir. Ancak rivâyet Dârimî’de nakledilmemektedir. Rivâyetin tahriri ve karşılaştırması için bkz. Mercânî, *Hikmetü’l-Baliğa*, 126; Ebubekir Sifil, *Sana Dinden Sorular -1*, (İstanbul, Rihle Kitap, 2012), 88-89; Halil İbrahim Kutlay, *Keşfü’l-Gumme bi-Tahrîci Hadîsi “İhtilâfu Ümmeti Rahmetun”* (Ümmetimin İhtilâfı Rahmettir” Sözü Üzerine Bazı Mülâhazalar), *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2004, cilt: II, sayı: 1, s. 81-104.

⁵⁴ Mercânî, *el-Hikmetü’l-bâliğa*, 126; Müslim, “Fedâilu’s-Sahâbe”, 221.

⁵⁵ Mercânî, *el-Hikmetü’l-baliğa*, 126-127.

⁵⁶ Mercânî, *el-Hikmetü’l-Baliğa*, 124.

⁵⁷ Mercânî, *el-Hikmetü’l-baliğa*, 96.

⁵⁸ *İlâmü’l-hüdâ ve Akîdetü erbâb-i ehli’t-tüka* isimli eser Sühreverdi tarikatı kurucusu Şehâbeddin Sühreverdi’nin, tasavvuf ve kelâma dair kaleme aldığı eseridir. On bölümden oluşan eserin dokuzuncu bölümü ashâb ve faziletlerine ayrılmıştır. Yazma halinde bulunan eser için bkz. Sühreverdi, Ebu Hafs Şihabeddin Ömer b. Muhammed, *İlâmü’l-hüdâ ve akîdetü erbâb-i-tükâ*, *Süleymaniye Kütüphanesi*, Nafiz Paşa, 428/2, vr. 178b-188a.

anlaşılmalıdır. Böylece Hz. Osman ve Hz. Ali'ye muhabbeti sünnete alamet kılmak da yine onları düşman gören Hâriciler'i red içindir.⁵⁹

Mercânî, *Azbü'l-Furat'*ta efdaliyetin çeşitli manalarını ve o manaların hükümlerini, muhakkiklerden rivâyetle şöyle beyan etmiştir: Efdaliyet ancak üç manada olabilir. Birincisi; adalet, iffet, şecaat, tevekkül gibi güzel ahlak ve vasıflar ile olan efdaliyettir. Bu mana ile meseleye yaklaşıldığında, onun akâid kitaplarında bahsedilmesinin veya halkı belli bir mezhebe davet etmenin gerekli olmayacağı aşikârdır. Selef bu doğrultuda farklı fikirlere sahip olmalarına rağmen bu konuda tartışmamışlardır. İkincisi; Allah Teâlâ'ya yakınlığı ve O'nun karşısında derecesinin üstünlüğü, sevabın çokluğu manasıyla olma ihtimalidir ki; zaten kulların bunu bilmesi mümkün olmadığından ondan bahsetmek de mümkün değildir. Üçüncüsü; başkanlık ve halifelîğe uygunluk, siyaset ve işlerin idaresine olan becerileri manasıyla üstünlüktür. İşte ihtilaf ancak bu üçüncü manada olabilir. Ancak ilk iki manada tartışmak, taassup ve bilinçsizlik gereğidir.⁶⁰

Mercânî "muhakkiklerden bir kimseden" diye naklederek aradaki siyasi meselelerden bahisle üçüncü manada yaptığı izahları sebebiyle muasırları tarafından eleştirilere hedef olmuştur. Hatta bu mesele ile sıfat konusundaki sözleri için Kazan ve etrafından birçok imam Dukhovniye Sobraniye mahkemesine şikâyetname göndermiş, fetva kitaplarından ibareler naklederek, Mercânî'nin itikaden bozuk olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır.⁶¹

3.5. İcmâ ve Hilâfetin Kureyşîliği Meselesi

Kazanlı âlim Mercânî'nin icmâ meselesinde tartıştığı konu; ulemanın kelâm kitaplarında geçen meselelerin icmâ ile sabit olduğunu söylemeleri ve icmâ ile sabit olan bir şeyin inkâr edilmesinin küfür olduğunu dile getirmeleridir. Bu durum, sonuç olarak icmâ ile sabit olduğu söylenen bir şeye inanmayanın tekfir edilmesidir. Mercânî, icmâ ile itikadi meselelerin isbat olunamayacağını ve dolayısıyla icmâ ile sabit olan şeyi inkâr etmenin küfür olmadığını ifade etmektedir.

Nitekim Hanefi uleması ve diğer bazı muhakkiklere göre, bir konuda Kur'ân ya da mütevâtir sünnet gibi kat'i delil olmazsa, icmâ ile sabit olan hükmü inkâr eden tekfir edilmez.⁶² Alâeddin es-Semerkandî *Mizânu'l-Usûl'*de "Doğru mezhep, haber-i meşhûr ya da icmâ ile sabit olan hükm-ü şer'îyi inkâr eden kâfir olmaz."⁶³ der. Ebu Zeyd ed-Debûsî ise *Takvîm'ul-Edille'*de, "Hz. Ebû Bekir'in imameti hakkında Râfızîlerin, Hz. Ali'nin imameti hakkında Hâricîlerin muhalefetleri, yanlış tevilleri sebebiyle olduğundan ve bu muhalefetleri, şekk ve şüphelerinden geldiği için onları tekfir etmeyiz."⁶⁴ ifadelerini kullanmaktadır.

⁵⁹ Mercânî, *el-Hikmetü'l-baliğa*, 97-98.

⁶⁰ Mercânî, *el-Azbü'l-furat*, 207-208.

⁶¹ Mercânî, *el-Hikmetü'l-bâliğa*, 96-98; *el-'Azbu'l-furat*, 207-208

⁶² Mercânî, kat'i delili olan icmâyâ İslam'ın beş rûknüne icmâyı misal getirir ve bunu "İnkâr şâriyi tezkibe raci olduğundan inkâr eden tekfir edilir ama kat'i delil olmayan icmâyı inkâr, tekfire sebep olmaz." der. Bkz. Mercânî, *el-Hikmetü'l-baliğa*, 133.

⁶³ Semerkandî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed, *Mizânu'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, thk. Muhammed Zeki Abdilber, (Kâhire: Dâru't-türâs, 1997), 523-550.

⁶⁴ İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 3/ 151.

Mercânî, icmâ hakkında olan ihtilafları beyan ederek “İcmâ ile sabit olan şeyi kabul etmeyenler tekfir edilir.” sözünün batıl olduğuna işaret etmektedir. Mutezilî Nazzâm, Hâricî Kâsânî ve Râfızîlerin tamamı, icmânın hüccet olduğunu inkâr etmektedirler. Gazzâlî, “İcmânın hüccet olması ihtilaflıdır, icmânın sübutu ve mütevatir olması da gayet çetin ve muğlak bir iştir.” der. Ebu’l-Meâli el-Cüveynî’ye göre de “Usûl-i icmâyı reddeden kimse tekfir edilmez, o kişi hakkında belki mübtedî’ ve zâil denilir.” demiştir. Geçmiş ulemanın görüşleri sonucunda Mercânî, “Usûl-i icmâyı inkâr edenler bile tekfir edilmezken, icmâ ile sabit olan hükmü inkâr edenler de tekfir edilmemelidirler.” sonucuna varmaktadır.⁶⁵

Mûsâ Cârullah, icmâ meselesinde usûl kaynaklarında nakledilen “Ümmetin fakihlerinin ittifak ettikleri bir husus olması yönüyle, kitap ve sünnet gibi bir delildir ve gerçekleştiği zaman kesin, umumi ve ebedi olur. Böyle bir icmâyı muhalefet etmek caiz olmaz.” şeklinde nakledilen sözleri eleştirmektedir. Cârullah’a göre icmâ delil cihetiyle olmasa da ictimâî ve amelî meselelerde tenfiz yönüyle muteberdir. Yani ona göre icmâ yargı kararı gibidir. Bu sebeple icmâ umumi ve ebedi olamaz. Ayrıca bir topluluğun kendi içerisindeki icmâsı, kendi toplumunun sınırları içerisinde kalır. Ümmet arasında belli zamanda varılan icmâların, icmâ olarak isimlendirilmesi, bunun bir delil olduğunu ifade etmek yerine, aslında yapılan iş ve verilen kararın kuvvetini ifade etmektedir. Dört mezhebin bir konuda ittifakı da Mûsâ Cârullah’a göre zikrettiği manada icmâ gibidir.⁶⁶

Öte yandan Rızaeddin b. Fahreddin, icmâyı şu şekilde tarif etmektedir: Müslümanların ülü’l-emirlerince, toplumlarının kendi çağlarındaki işleri konusunda ve şeriate aykırı olmamak kaydıyla beraberce verdikleri kararlardır. Ona göre ülü’l-emr tabirinden öncelikli olsalar da sadece müctehidler anlamak yanlış bir anlayıştır. Dönemin sosyal, iktisadi ve siyasi konularında söz sahibi kişilerle birlikte bilim adamları da bu zümre içerisinde sayılmalıdır. İcmâda eksiksiz bütün fertlerin ittifakı da ona göre şart değildir. Hz. Peygamber dönemi mezhep ve grup çatışmalarının olmadığı bir dönem olmakla birlikte, ona göre bu dönemde dahi bütün fertlerin ittifakıyla bir icmâ oluşmamıştır. Hz. Ebû Bekir’in hilafetinde Ensarın lideri olan Sa’d b. Ubâde’nin Hz. Ebû Bekir’in hilafetini kabul etmemesi ve ilk iki halifeye biat etmeden vefat etmesi ve Hz. Peygamber’in kızı Hz. Fâtıma’nın Hz. Ebû Bekir’in hilâfetini kabul etmemesi onun buna verdiği örneklerdir.⁶⁷ Kısacası Rızaeddin b. Fahreddin icmânın gerekliliğini ifade etmiştir, ancak onun icmâdan kastı geçmiş usûl âlimlerinin eserlerinde zikrettikleri bağlamda bir icmâ değildir. Onun olmasını gerekli gördüğü icmâ, insanların birleşip bazı meseleleri kanunlaştırabilme gücüne erişebilmesidir.

Kazanlı âlimlerin icmâ ile ilgili görüşlerinden sonra Hz. Ebû Bekir’in hilâfeti ile ortaya çıkan hilâfetin Kureyşîliği meselesi hakkında Rızaeddin b. Fahreddin’in görüşlerini zikretmek uygun olacaktır. Nitekim bu konu ya icmâ ile ya da Hz. Peygamber’den nakledilen “İmamlar Kureyştendir.” hadisi ile bağlantılı olarak incelenmektedir. Müslümanlar arasında halifelerin Kureyş kabilesine mensup olması şartı ile ilgili görüş farklılıkları mevcuttur. Müslümanlara imam olacak kişi, İslâm’ın hükümlerinden haberdar olup halkın faydasını ve çağın siyasetini

⁶⁵ Mercânî, *el-Hikmetü’l-baliğa*, 133-134; *el-Azbü’l-furat*, 210.

⁶⁶ Mûsâ Cârullah, *Kitâbu’s-Sünne*, 132-133.

⁶⁷ İbn Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, *Üsdü’l-gâbe fi marifeti’s-sahâbe*, (Kahire:), 3/ 222-223; Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, 137-139.

bilen bir kişi olmalıdır. Gerektiğinde bunları Müslümanların faydasına kullanma gücüne sahip olması aklen gereklidir. Bu şartlar Müslümanlar arasında ittifakla makbuldür. Ancak bunlarla birlikte Rızaeddin b. Fahreddin, imamın Kureyş kabilesinden olması gerekli midir yoksa değil midir sorusunu okuyucularına yöneltmektedir.⁶⁸ Hakikaten Müslümanların çoğunluğu, imamların Kureyş kabilesinden olmasının şart olduğunu savunurken, bazıları bu durumu kabul etmemektedir.

Rızaeddin b. Fahreddin'in açıklamalarına göre, imamların Kureyş kabilesinden olmasını şart koşanlar "*İmamlar Kureyştendir.*"⁶⁹ hadisini delil getirmektedirler. Şart olmadığını savunanlar ise yine aynı hadisi nakletmektedirler. Onlar bu durumda şöyle bir tevilde bulunmaktadırlar: Rasûlullah "*İmamlar Kureyştendir.*" buyurdu. Bunun sebebi şu ikisinden biridir:

1) Kendisine yakınlığından dolayı Kureyş'in mübarek bir soy olması.

2) Hz. Peygamber döneminde Kureyş kabilesinin, Müslümanlar arasında en güçlü ve nüfuzlu kabile olması.

Rızaeddin b. Fahreddin bu iki durumdan başka üçüncü bir ihtimale yer vermemektedir. Kureyş kabilesinin, Hz. Peygamber'in yakınları olmaları dolayısıyla mübarek bir soy olsalar da, mübareklik şer'î maksatlardan biri değildir. Öyleyse kimse mübarektir diye İslâmî hükümlerden istisnâ tutulamayacağı gibi doğrudan yönetim hakkı da bulunmamaktadır. Bu durumda, geriye Kureyş kabilesinin o dönemde güçlü ve nüfuzlu olması ihtimali kalmaktadır. Malumdur ki güçlü toplumların, güçsüz ve zayıf hükümdarlara itaat etmeleri müşkildir. Halifenin, halifeliğini koruyabilmesi için asabiyet-i kavmiyyeye sahip olması gereklidir.

Yukarıda naklettığımız izahtan sonra Rızaeddin b. Fahreddin, "*İmamlar Kureyştendir.*" emrinden maksadın, nesep ve soy olmadığını, Kureyş'in kudret ve nüfuz sahibi bir kabile olması sebebiyle söylendiğini ifade etmektedir. Bunu da daimi bir kural haline getirerek, "Müslümanların imamlarını nüfuzlu, güçlü ve halifelik makamını daha iyi koruyacak kavimlerden ya da milletlerden seçiniz!" şeklinde izah etmektedir. Hadisten maksat, soy ve kabile değil, hilafetten beklenen hizmetleri yerine getirebilecek millettendir olması gerekliliğidir. Hz. Ebu Bekir'in "Bu iş ancak Kureyş'in şu koluna verildiği takdirde kabul görür; çünkü onlar hem nesep, hem de hanedan itibarıyla Arapların en ortasıdır."⁷⁰ sözü de bu manayı desteklemektedir. Bu yüzden, hilâfet makamını hangi kabile-millet daha iyi koruyabilirse, halifenin de o kavimden seçilmesi gerekir.⁷¹ Rızaeddin b. Fahreddin'e göre halife seçimi dinî değil, ictimâî ve siyasîdir.⁷²

⁶⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, 361-369.

⁶⁹ Rızaeddin b. Fahreddin rivâyet hakkında, "*Rivâyet Kütüb-i Sitt'e* de olmasa gerekir. *Mizânu'l-İtidâl*'de İmam Ahmed'den nakil ile bu hadis hakkında "aslî olmasa gerekir." şeklinde bir söz vardır. Baskı hatası değilse, söz konusu hadis çok zayıf kalmaktadır." demekte ve *Mizânu'l-İtidâl*'den bulduğu naklin yerini vermektedir. Söz konusu rivâyet farklı lafızlarla nakledilmektedir. İlgili rivâyetlerden bir kısmı için bkz. Müslim, *İmâre*, 4; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III/ 129; IV/185, 421; Hâkim, *Müstedrek*, IV/501; Heysemi, *Mecmau'z-zevâid*, I/ 336, IV/ 192. Konu ile ilgili geniş malumat için bkz. Enbiya Yıldırım, *Hadis Tartışmalarına Yeni Yaklaşımlar*, (İstanbul Ensar, 2020).

⁷⁰ Buhârî, "Muhâribîne min ehli'l-küfri ve'r-riddeti", 16.

⁷¹ Kureyşiliğin şart olmadığını savunanlardan biri de Ebu Bekir el-Bâkılânî'dir. Bunun sebebi; onun, Arap olmayan hükümdarların halifelerin üzerindeki iktidarlarını ve Kureyş'in asabiyetinin zayıflayıp çözüldüğünü görmüş olmasıdır. Böylece Bâkılânî, Hâricilerin görüşüne uygun olmasına rağmen, halifenin Kureyşiliğini şart saymamıştır. Bkz. İbn Haldûn, *Târih-i İbn Haldûn*, 1/ 194.

⁷² Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, 361-369.

Netice olarak Kazanlı âlimler itikad konularında icmânın delil olamayacağını ifade etmektedirler. Onlara göre halifenin Kureys'ten olması dönemin siyasi yapısı açısından belki bir gerekliliktir. Ancak emir umumi ve daimi değildir. Onlar, rivâyetin sened açısından kuvvetini tartışmaya girmemişler ve meselenin dini değil siyasi olduğunu ifade etmekle yetinmişlerdir.

3.6. Tekfir Meselesi

İslâm âlemini meşgul eden meselelerden biri de tekfir meselesidir. Nice zaman İslâm âlimleri veya avâmdan olan kişilerin alışkanlık, adet veya geçmişten duydukları sözlere muhâlif bir iş gördüklerinde veya işittiklerinde, karşısındaki kimsenin şer-i şerîfe muhâlif hiçbir fiili olmasa da o kimseyi tekfir ettikleri bilinmektedir. İslâm dünyasının bundan aldığı zarar gayet büyüktür. Bu durum İslam dünyasında o derece yayılmıştır ki, ilme hizmet eden pek az kimse bu beladan uzak kalabilmiştir. Kazanlı âlimlerin kendi dönemlerinde de benzer sıkıntılarla karşılaşmaları bu konuda fikir beyan etmeyi ve eserlerinde işlemeyi zorunlu kılmıştır.

Mercânî'ye göre kelime-i tevhidi söyleyen ehl-i kibleyi, hatalı sözleri için tekfir etmek doğru değildir. Çünkü bir kimsenin kâfir olduğunu söylemek için o kişinin Kur'ân ve mütevâtir sünnetten olan bir şeyi tevilsiz inkâr ederek Rasûlullah'ı tekzip ettiğini bilmek şarttır. Böyle bir durumla karşılaşılrsa bile burada sorgulanması gereken o kimsenin muhalefet ettiği nassın mütevâtir olup olmadığı; eğer mütevâtir ise bu tevatürün kendisine ulaşip ulaşmadığıdır. Eğer bu kimseye bu tevatür ulaştı ise o kimsenin uzak bir tevile bile olsa bir tevilinin varlığıdır. Bu kadar malumata sahip olmak, ancak o şahsın fikir ve itikadı konusunda kesin bir şekilde haberdar olan kimselerin yapacağı bir iştir. Bu şartların tamamına sahip olan Rasûlullah (s.a.), "Kim kardeşine kâfir derse [kâfir sıfatı] ikisinden birine döner"⁷³, "Bir kimse, diğer bir kimseyi fıska veya küfürle itham etmesin. Aksi takdirde, itham edilen arkadaşında bunlar yoksa kelime kendine dönderilir."⁷⁴ sözleriyle tekfir etmenin tehlikesine işaret etmektedir. Hz. Peygamber'in sözlerinin etkisiyle Ebû Hanîfe ve Şâfiî gibi İslâm önderleri ve diğer müctehidler, kelime-i tevhid getiren ve ehl-i kible olan herkesi tekfirden sakınmışlardır.

Hz. Ali'nin Hâricîler hakkında tutumu bu konuda yol gösterici olmalıdır. Çünkü Hz. Ali'ye Hâricîler hakkında "Onlar kâfir midir?" diye sorulduğu vakit, "Küfürden kaçan kişilerdir." diye cevap vermiştir. "Münafıklar mıdır?" diye sorulduğunda ise, "Münafıklar Allah'ı pek az düşünen, namazı geçiştiren (tembellik ile oturan) kişilerdir, (bunlar öyle değil)." demiştir. "Öyleyse Hâricîler nasıl kişilerdir?" diye sorulunca, "Kendilerine fitne erişip gözleri (hakkı görmede) körleşen, kulakları (hakkı işitmede) sağır olan Müslüman kardeşlerimizdir."⁷⁵ diye cevap vermiştir.⁷⁶

Öte yandan Mercânî mesele ile alakalı şu sözleri sarf etmiştir. Şer'î ahkâmın tamamı Allah'ın emri ve Hz. Peygamber'in haberi ile sabittir. İmam Gazzâlî'nin İbn Sînâ'yı tekfir etmesi meselesinde, "İbn Sînâ'nın Şeyh Ebû Sa'îd'e yazdığı vasiyetindeki ifadeleri için Gazzâlî'nin onu

⁷³ Buhârî, "Edeb", 73; Müslim, "İman", 111.

⁷⁴ Buhârî, "Edeb", 44.

⁷⁵ İbn Hacer, el-Askâlânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Kahire: Dâru'r-Riyân, 1987), 12/ 314.

⁷⁶ Mercânî, *el-Hikmetü'l-baliğa*, 136; *el-Azbu'l-furat*, 10.

tekrar etmesi taassuptur. Bunun için Kâdî İyâz ve diğer bazı ulema onu tekrar ile mukabele etmişler ise de, ben onların her birinin amel ve icraatlarından razı değilim.”⁷⁷ demiştir.

Rızaeddin b. Fahreddin, meseleye sosyal açıdan yaklaştığında “falan kâfirdir” demenin, “o kişinin malı, canı ve ırzı helaldir ve cehennemde ebedi kalacaktır.” demekle aynı manada olduğunu ve bunun çok büyük bir hüküm olduğunu ifade etmektedir. Hanefî mezhebinin “Bir kişinin küfrüne doksan dokuz alamet olsa ve imanına tek bir alamet olsa, bu durumda o kişiyi hükümsüz bırakmak gerekir.”⁷⁸ ifadelerinden övgüyle bahsetmektedir. Siyasi açıdan meseleye yaklaştığında ise tekrar kapısını Hâricîlerin açtığını ve bunu cahil halkı korkutmak ve siyasi idareyi sağlamak için kullandıklarını ifade etmektedir. Nitekim İslâm tarihi boyunca, İslâm âlimlerinden Gazzâlî’nin tekrar edilip kitaplarının yakıldığı, Tâceddin es-Sübkî’nin (v. 771) küfürle suçlanarak hapse atıldığı ve yine dikkat çekici bir örnek olarak, İmâm Nevevî’nin (v. 676) talebelerinden Alâeddin Attâr’ın (v. 802) dönemin kadılarından, “imanı sahihtir!” şeklinde pasaport gibi bir belge alıp onunla dolaştığı nakletmektedir. İslâm âlimlerinin bu ve benzer sebeplerle eserlerini İbrânîce kaleme almak ve takma isimlerle kitaplarını yazmak zorunda kaldıklarını bildirmektedir.⁷⁹

Diğer taraftan Kazanlı âlimlerin de bazı meselelerde benzer suçlamalarla karşı karşıya kaldıkları bilinmektedir. Mesela Kursavî görüşleri sebebiyle Buhâra Emîri Haydar b. Masum (1800-1826) tarafından küfür ve bidatçilikle suçlanmıştır. Eserleri yakılmış ve eserleri kendisinde bulunan kimselerin de aynı suçlarla mahkûm edileceği ilan edilmiştir. Aynı şekilde Mercânî, Semerkant’ta oruçların başlangıç günlerinin yanlış olduğunu, oruca erken başladığını ve astronomik ölçülere göre belirlediği oruca başlama tarihini açıklayınca, 1874 yılında bazı mollalar tarafından bid’atçilikle suçlanmış ve imam hatipliği altı ay süre ile askıya alınmıştır. Kazan’da bulunduğu süreçte birçok kez benzer iddialarla ve asılsız suçlamalarla çalıştığı kurumlarda sıkıntılara düşse de her seferinde işinin başına geri getirilmiştir. Bu sebeplerle de Kazanlı âlimlerin tekrar meselesinde yaklaşımları önemlidir.

3.7. Kıyamet Alametleri

Kazanlı âlimlerden müteahhir dönem olarak niteleyebileceğimiz Rızaeddin b. Fahreddin ve Mûsâ Cârullah’ın, itikad kitaplarında kıyamet alametleri ile ilgili yer alan meselelere farklı bakış açıları mevcuttur. Onlar eserlerinde Deccâl ve Mehdi’nin gelişi, Hz. İsa’nın yeryüzüne inişi gibi meseleleri konu edinmektedirler.

Rızaeddin b. Fahreddin, kıyamet alametlerinden sayılan, Hz. İsa’nın nüzulü hakkındaki hadislerin mütevâtirliğini iddia edenlerin var olduğunu, ancak kendi araştırmasına göre bu rivâyetlerin sadece Ebû Hureyre’den geldiğini ve onun dışında rivâyet edenler varsa da bunların sayısının iki-üç sahabiyi geçmeyeceğini ifade etmiştir. Onun bu konuda özetle ifade ettiği şey, akâid kitaplarında zikredilen kıyamet alametlerinin, inanılması zorunlu esaslardan yani itikad meselelerinden sayılabilmesi; ancak bu konudaki hadislerin yalnız mana itibarıyla değil lafız

⁷⁷ Mercânî, *el-Hikmetü'l-baliğa*, 130.

⁷⁸ Ali el-Kârî, *Minehu'r-rauzi'l-ezher fi şerhi'l-fikhi'l-ekber*, (Kahire, 1375/1955), 162; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik* (nşr. Zekeriyâ Umeyrât), (Beyrut 1418/1997), 5/ 210.

⁷⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, 254-255.

olarak da nakledilmeleri halinde, manaca nakledildiklerinde de anlamlarından hiçbir değişiklik olmaksızın rivâyet edildiklerinin isbat edilmesi durumunda mümkün olabilir.⁸⁰

Mûsâ Cârullah'ın ise kıyamet alâmetlerinden Mehdi'nin (a.s) gelişi konusunda yaklaşımı daha farklıdır. Ona göre ümmet kendi hidayetini kendisi aramalı ve bulmalıdır. Kendi mehdisini de kendisi çıkarmalıdır. Yoksa ona göre bir İmam Mehdi gelip ümmeti zillet ve fesattan ve zevale uğramaktan kurtaracak değildir. O Mehdi'nin gelişi ile ilgili böyle bir düşüncenin batıl bir kuruntudan ibaret olduğu düşüncesindedir. Bir Mehdi'nin gelip Müslümanları kurtarması, ona göre Kur'ân-ı Kerim'in anlatımına ve Sünnetullah'a aykırıdır.⁸¹

Sonuç

Kazanlı âlimler eski zamanlarda Müslümanlar arasındaki ayrılıkların, dönemin sosyal ve siyasi şartları ile bazı maddi ve manevî önderlerin kişisel çıkarlarını koruma düşüncesiyle çıktığını, ancak Müslümanların ihtiyacının ayrılık değil birlik olduğunu ifade etmektedirler. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olmak ve ahiret saadetine kavuşmak için Kur'ân-ı Kerim'e, hadislere ve ashâbın yoluna uymak gereklidir. Bu sebeple inanç konusunda zannî delilleri dikkate alarak ayrılık ve çatışma çıkarmak yerine yakînî delilleri esas almak gereklidir. Hadis ve sünnette râvîler ne kadar güvenilir, senedler ne kadar sahih olursa olsun, haber-i vâhid yoluyla gelen hadislerle ve tüm zannî delillerle itikadî meseleler sabit olamaz. İtikad ancak mütevâtir olan Kur'ân ve sünnetin isbat ettiği ile sâbit, nefyettiği ile menfî olur. Kur'ân ve sünnette bahsedilmeyen meselelerde ise insanlar üzerine düşen bu konularda susmaktır. İcmâ, kıyas ve insanların görüşleri, akâid bağlamında delil olamaz.

Kazanlı âlimlerin Eş'arî mezhebine karşı olan sert tavırları, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin itikad edilmesi gerekli olmayan meseleleri mu'tekedât meselelerine dâhil ettiğini düşüncelerinden dolayıdır. Başlarda Kursavî ile ortaya çıkan Eş'arî düşünceye Mâturîdî anlayış ile cevap verme tavrı, daha sonraları herhangi bir itikadî mezhebin takip edilmesi gerekliliği üzerine bir tartışmaya evrilmiştir.

Nübüvvet ve mucize meselesinde onlara göre cüzî mucizeler peygamberliğin delili olmamakla birlikte en büyük mucize ancak Kur'ân-ı Kerim'dir. Peygamberliğin haklılığını ispatta ise Hz. Peygamber'in seyr-i ahvâlini bilmek yeterlidir. Zira her bir sanat sahibinin eseriyle bilinmektedir. Ayın ikiye ayrılması, ağacın konuşması gibi cüzî mucizeler ancak o anda hasmı susturmak amacıyla meydana gelmiş olaylardır. Peygamberliğin ispatında zikredilmesi gereken meseleler değildir.

Halku'l-Kur'ân konusunda, Devvânî'nin İcî'nin eserinde de zikrettiği "*Kur'ân Allah'ın kelâmıdır, mahlûk değildir.*" sözünü hadis olarak nakletmesi Kazanlı âlim Mercânî tarafından şiddetle eleştirilmiş ve rivâyetin mevzû' olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca Allah Teâlâ'nın azabından necat bulup, Allah'ın rahmetine ve sevabına erişecek kimselerin Ebu'l Hasan el-

⁸⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Dini ve İctimai Meseleler*, 121-122.

⁸¹ Musa Cârullah'ın söylemi, Mutezile kelâmcılarının yanı sıra Ahmed Emin, Abdülkerim el-Hatîb, Ebû Reyve ve Muhammed İzzet Derveze gibi çağdaş Sünnî âlimlerin görüşleriyle benzerlik arz etmektedir. Bkz. İlyas Çelebi, "İsâ", Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 22/ 472-473; Mûsâ Cârullah, *Kitabu's-sünne*, 81.

Eş'arî'ye ittiba eden kişilerdir diye ifade ettikleri tanımlama, Kazanlı âlimlerin Eş'arî mezhebine karşı sert eleştirilerine ortam hazırlamıştır.

Fırka-i nâciye meselesinde özellikle nakledilen tefrik hadisinin geçmiş bazı ulema tarafından yanlış anlaşılacak, kurtulan fırkanın tayini ya da cehennemde kalacak fırkaların tesbiti gibi ifadede neticeler doğurması ve bunların kelâm kitaplarında nakledilmesi Kazanlı âlimler tarafından eleştirilmektedir. Onlara göre aslında hadisten anlaşılması gereken, iftirakın birçok çeşidinin olduğu ve ona farklı yollar ile düşüp helak olmanın yakın ihtimal olduğudur. Bundan kurtuluş ancak Allah Rasûlü'ne ve ashâbına temessük etmektir. Ayrıca hadis, birlik ve beraberliği öğütleyorken ayrılığa bir malzeme olarak kullanılması hayretle karşılanmaktadır. Aynı şekilde tekfir meselesinin İslâm ümmeti için zararının büyüklüğünden bahsedilmiş ve tekfirden sakındırılmıştır.

İtikad konularında icmânın delil olmadığı, halifenin Kureyş'ten olmasının ise dönemin siyasi yapısı açısından Hz. Peygamber tarafından bir tavsiye olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu emir umumi ve daimi değildir. Halifenin Kureyş'ten olması meselesinde ilgili rivâyetin sened açısından kuvvetini tartışmaya girmemişler, meselenin dini değil siyasi olduğunu ifade etmekle yetinmişlerdir.

Rızâeddin b. Fahreddin kıyamet alametlerinden itikad kitaplarında bahsedilen birçok meselenin aslında âhâd haber olduğunu ve itikad edilmesi zorunlu şeylerden olmadığını ifade etmektedir. Musa Cârullah'a göre Mehdî (a.s) gelişi ile ilgili nakledilenler, Kur'ân-ı Kerîm'in anlatımına ve Sünnetullah'a uygun değildir.

Kaynakça

- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Abdurrezzâk, Ebû Bekir b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1403/1982.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1999.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrüdîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *Minehu'r-ravzi'l-ezher fi şerhi'l-fikhi'l-ekber*. Kahire: 1375/1955.
- Beğavî, Hüseyin b. Mesud. *Şerhu's-sünne*. thk. Şuayb Arnaut- Muhammed Züheyr eş-Şâvîş, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmiyye, 1983.
- Topaloğlu, Bekir. "Fırka". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 13/ 35. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Mahmud Muhammed Nassâr, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2017.
- Dârimî, Abdullah bin Abdirrahman. *es-Sünen*. Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 2013.
- Devvânî, Ebû Abdillâh Celâleddin Muhammed b. Es'ad. *Mukayyed Celâl*. nşr. Ali Rıza Efendi, İstanbul: Servet-i Fünûn, 1321/1903.
- Deylemî, Şîrûye b. Şehredâr. *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*. thk. Said b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.
- Ebû Dâvûd, Süleyman bin el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebû Dâvûd*. I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015.
- Sifil, Ebu Bekir. *Sana Dinden Sorarlar -1*. İstanbul: Rihle Kitap, 2012.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadis Tartışmalarına Yeni Yaklaşımlar*. İstanbul: Ensar, 2020.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâ-u ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Hâkim, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh en-Nîsâbûrî. *el-Mustedrek ale's-Sahîhayn*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Kutlay, Halil İbrahim. "Keşfü'l-Gumme bi-Tahrîci Hadîsi "İhtilâfu Ümmetî Rahmetun" (Ümmetimin İhtilâfı Rahmettir" Sözü Üzerine Bazı Mülâhazalar), *Hadis Tetkikleri Dergisi*. 2004, cilt: II, sayı: 1, s. 81-104.
- Heysemî, Nûreddîn Alî b. Ebî Bekir. *Mecma'ü'z-zevâ'id ve menba'ü'l-fevâ'id*. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1994.
- İbn Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman. *el-Mevzûât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966.

İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

İbn Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî. *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. I-V, Kahire: ts.

İbn Hacer, el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Kahire: Dâru'r-Riyân, 1987.

İbn Haldun, Abdurrahman. *Tarih-i İbn Haldun*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen*. thk. Ahmed Şemseddin, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.

İbn Nüceym, Zeynüddîn. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. thk. Zekeriya Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Kursavî, Abdu'n-Nasîr. *Kitâbu'l-İrşâd li'l-ibâd*. (nşr. Âlimcan Bârûdî), Kazan: 1321.

Kursavî, Abdu'n-Nasîr. *Şerhu'l-Akâidi'n-nesefiyye el-cedîd*. Süleymâniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 1394, 244 vrk.

Mercânî, Harun bin Bahaeddin Şehabeddin. *el-Hikmetü'l-bâliğatü'l-cenniye fi şerhi'l-akaidi'l-hanefiyye*. Vyaçeslav Matbaası, Kazan: ts.

Mercânî, Harun bin Bahaeddin Şehabeddin. *Meşâriu'l-usûl ve meşâribu'l-fusûl*. Kazan: Çirkov Matbaası, 1307/1889.

Mercânî, Harun bin Bahaeddin Şehabeddin. *Nâzûretü'l-hak fi fardiyyeti'l-işâ ve in lem yağib eş-şafak*. thk. Orhan Ençakar, Abdülkadir Yılmaz, İstanbul: Dâru'l-Hikme, 2012.

Mûsâ Cârullah, Bigiyef. *el-Luzûmiyyât*. Kazan: 1907.

Musa Cârullah, Bigiyef. *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*. St. Petersburg: 1914.

Mûsâ Cârullah, Bigiyef. *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*. nşr. Muhammed Efendi Maksudof, Kazan: 1912.

Mûsâ Cârullah, Bigiyef. *Kitâbu's-sünne*. (trc. Mehmet Görmez, Kur'an-Sünnet İlişkisine Farklı Bir Yaklaşım Kitâbu's-Sünne adıyla), Ankara: Ankara Okulu, 20142.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc en-Nisâburî. *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016.

Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünen*. thk. Ahmed Şemseddin, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.

Rızâeddin b. Fahreddin. *Dinî ve İctimaî Meseleler*. (Hzr. Ömer Hakan Özalp), İstanbul: Özgü Yayınları, 2017.

Semerkandî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *Mîzânu'l-usûl fi netâici'l-ukûl*. thk. Muhammed Zeki Abdilber, Kâhire: Dâru't-Türâs, 1997.

Suyûtî, Celâleddin. *el-Leâli'l-masnûa fi'l-ehâdîsi'l-mevzûa*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Sühreverdî, Ebu Hafs Şihabeddin Ömer b. Muhammed. *İ'lâmü'l-hüdâ ve akidetü erbâbi't-tükâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, 428/2, vr. 178b-188a.

Tirmizî, Muhammed b. Êsâ. *Sünen*. thk. Hâlid Abdu'l-Ĝanî Mahfûz, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/ 371-377. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Nübüvvet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/ 279-285 Ankara: TDV Yayınları, 2007.